

УДК 930.85 (100) «20»

Т.О. ГРАЧЕВСЬКА

СПІВРОБІТНИЦТВО В СФЕРІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР

Грачевська Таміла Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано особливості та етапи розвитку міжнародного співробітництва в сфері збереження культурної спадщини. Визначено основні підходи щодо охорони та попередження руйнування культурної спадщини людства, окреслено проблеми, які існують в цій сфері.

Ключові слова: міжнародні відносини, культурна спадщина, культурні цінності, охорона, конвенція.

Грачевская Т.А. Сотрудничество в сфере сохранения культурного наследия: международное измерение

Проанализированы особенности и этапы развития международного сотрудничества в сфере сохранения культурного наследия. Определены основные подходы относительно охраны и предупреждения разрушения культурного наследия человечества, очерчены проблемы, которые существуют в этой сфере.

Ключевые слова: международные отношения, культурное наследие, культурные ценности, охрана, конвенция.

Grachevs'ka T.O. Collaboration in sphere of saving of cultural heritage: international measuring

Features and stages of development of international cooperation are analyzed in the field of maintenance of cultural heritage. Basic approaches, which certain in relation to the guard and warning of destruction of cultural heritage of humanity, problems which exist in this sphere are determined.

Keywords: international relations, cultural heritage, cultural values, guard, convention.

Постановка проблеми. Останнім часом яскраво простежується зростання уваги світового співтовариства до проблем, які історично займали, порівняно з політичним, другорядні позиції у сфері міжнародного співробітництва. До їх кола першочергово необхідно зарахувати питання, що формують так званий гуманітарний вимір міжнародної співпраці: проблеми охорони здоров'я, створення рівних умов для проживання та діяльності осіб з обмеженими можливостями, співпраця міжнародних організацій щодо гарантування фундаментальних прав людини, а також питання збереження пам'яток як духовної, так і матеріальної культурної спадщини людства.

Доцільно наголосити, що в сучасному світі, де інтенсивно відбуваються процеси глобалізації, саме проблеми збереження культурної спадщини набувають надзвичайно важливого значення. Глобалізація привела до того, що представники різних народів за багатьма параметрами свого існування є повністю уніфікованими, схожими, що породжує, з одного боку, виникнення почуття стурбованості у них щодо можливості втрати власної національної ідентичності та самотності, призводить до реанімації небезпечних міфів про винятковість певних народів, а з іншого – стимулює зростання інтересу до вивчення історії та ознайомлення з культурною спадщиною свого народу як творця унікальних, неповторних пам'яток. Саме культурна спадщина є тим ключовим елементом, який формує історичну свідомість, слугує справі консолідації міжнародного співтовариства на основі загальнолюдських цінностей та моральних імперативів. З огляду на це міжнародне співтовариство проводить активну й послідовну політику щодо збереження світового культурного надбання людства.

Саме в другій половині ХХ ст., після двох світових війн, відбулось усвідомлення того, що пам'ятки культури необхідно рятувати та захищати не тільки від руйнування внаслідок об'єктивних обставин, викликаних плином часу, а й від знищення через техногенні та антропогенні фактори. Важливість та нагальність цього завдання довели події в Афганістані на початку нашого століття, коли таліби зруйнували тисячолітні статуї Будди в Баміанській долині через приписи їх релігії, а безліч безцінних пам'яток руйнується через людську байдужість та недбалство (наприклад, численні замки, що знаходяться на Заході України, архітектурні ансамблі міст, які втрачають свою неповторність через непродуману забудову). Усвідомлення того, що зникнення або пошкодження пам'яток культури має непересічний вплив на культурне розмаїття людства, приводить до пошуків міжнародного співробітництва в цій сфері, зокрема до вироблення та практичної реалізації міжнародних правових норм захисту культурної спадщини.

Аналіз досліджень і публікацій. Варто наголосити, що проблема міжнародної співпраці в сфері охорони та збереження культурної спадщини стала об'єктом пильної дослідницької уваги як вітчизняних, так і закордонних, у першу чергу російських дослідників. Зрозуміло, що розвиток міжнародної співпраці щодо охорони культурного надбання людства став можливим завдяки діяльності особистостей, насамперед діячів культури та мистецтва, які першими усвідомили та донесли до світової громадськості важливість цієї проблеми, започаткували ініціативи і зробили перші кроки в цій сфері, ставши взірцем для наслідування. В цьому контексті на увагу заслуговує публікація заступника директора музею ім. М. Реріха

© Т.О. Грачевська, 2013

В.Б. Моргачева, присвячена аналізу нормативно-правового акту, відомого як пакт М. Реріха [4]. Не випадково науковець зупинився детально на розгляді цього документа, адже фактично він був єдиним міжнародно-правовим документом, підписаним до Другої світової війни, що мав на меті регламентувати відносини держав у цій площині. Важливим термінологічним та методологічним проблемам діяльності щодо охорони пам'яток культури присвячена стаття Р.І. Бондаренко [3]. Доцільно наголосити, що дослідниця ґрунтовно зупинилася на розгляді таких понять, як «пам'ятка містобудування», «пам'ятка архітектури», «традиційний характер середовища», що має не тільки теоретичне, але й прикладне значення, коли мова йде про збереження історичних центрів давніх міст і містечок [3, с. 176-177]. Регламентації діяльності в царині збереження культурної спадщини в міжнародному праві присвячена стаття В. Акуленка та О. Мельничук [2]. Особливо детально автори зупинилися на таких аспектах, як принципи, джерела міжнародного права в сфері охорони світового культурного надбання. Існує значний масив робіт, присвячений особливостям діяльності держав щодо збереження своєї національної спадщини на національному рівні, що є складовою процесу міжнародної співпраці. Так, доктор юридичних наук Л. Нудненко розглянув особливості російського законодавства стосовно даної проблеми, надавши цілу низку фахових рекомендацій з приводу внесення змін та доповнень до існуючого законодавства щодо покращення ситуації в даній сфері [5]. Вітчизняні фахівці особливе зацікавлення виявляють до шляхів адаптації національного законодавства до міжнародних норм та проблем збереження культурно-історичної спадщини в Україні [6-7]. Отже, можна підсумувати, що питання міжнародної співпраці в сфері збереження культурної спадщини на належному рівні представлене у науковій літературі, проте такі його аспекти як тлумачення терміну «культурна спадщина», періоди та особливості міжнародного співробітництва в цій сфері вимагають більш ретельного та скрупульозного дослідження.

Мета дослідження полягає у дослідженні особливостей міжнародної співпраці в сфері збереження культурної спадщини на різних етапах розвитку людства, з'ясуванні її проблем та перспектив на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Важко не погодитися з думкою В. Моргачева, що зараз у світі (переважно в Європі) сформовано доволі потужну та дієву нормативно-правову базу щодо захисту культурної спадщини, проте цьому передували тривалий шлях до усвідомлення важливості та доцільності такої діяльності [4]. Мабуть, першою спробою певним чином систематизувати культурне надбання людства можна вважати відомий всім список семи чудес світу, проте це не допомогло вберегти їх від руйнувань. Як зазначають В. Акуленко та О. Мельничук, в минулому першочергово охорона культурного надбання була пов'язана з правилами ведення війни, де заборонялося руйнувати споруди, які

використовувалися для мистецтва, науки та інших цілей [2, с.144]. Дані положення отримали правове оформлення лише в багатосторонніх договорах, укладених на Гаазьких конференціях миру, проведених у 1899 та 1907 рр.

Проте можна стверджувати, що процес дослідження та збереження пам'яток культурної спадщини людства розпочався набагато раніше й був значною мірою зумовлений необхідністю краще вивчити та зрозуміти населення територій, насильницьким шляхом включених до складу великих та впливових держав. Це давало змогу оптимізувати управління цими територіями, пояснювало специфіку побуту та проживання корінного населення. Саме тому початок збереження культурного надбання в Російській імперії багато науковців відносять ще до XVIII століття, коли у представників російського суспільства та науковців сформувався інтерес до старожитностей, які вони досліджували та намагалися створити умови для їх збереження в контексті вивчення шойно приєднаних територій.

Найбільш плідним з точки зору остаточного оформлення поняття «культурна спадщина» та підходів до її збереження, на думку М. Полякової, став період кінця XIX – початку XX століття [8, с. 61]. Цьому сприяли, у першу чергу, розвиток та утвердження таких наукових дисциплін, як історія, археологія. Не останню роль відігравав й широкий інтерес суспільства до пошуку та збереження пам'яток минулого, що виражався у функціонуванні археологічних та архітектурно-художніх товариств (таких як Імператорська археологічна комісія та Московське археологічне товариство, що мало послідовників – товариства на регіональному рівні). Однак, діяльність щодо збереження культурного надбання не отримала міжнародного поширення, й кожна держава на національному рівні опікувалася цими питаннями майже до другої половини XX століття.

З огляду на вищезазначене, на особливу увагу заслуговує договір «Про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'яток», підписаний 15 квітня 1935 р. державами американського континенту, що отримав назву Пакту Реріха. Саме цей пакт став першим договором, що був присвячений проблемам охорони культурного надбання, укладеним до початку Другої світової війни. Не викликає здивування та обставина, що автором цього документа був М. Реріх, відомий художник, вчений, мандрівник, для якого ці питання були зрозумілими та нагальними. З точки зору розвитку міжнародного співробітництва в сфері збереження культурної спадщини важливим є те, що зазначений Пакт мав універсальний характер, адже в ньому містилися загальні положення, які мають принципове значення для розвитку співробітництва в цій сфері і в наш час. У цьому документі вперше були проголошені наступні принципи: захист та повага до культурних цінностей, реєстрація культурних цінностей, принцип режиму національної охорони щодо культурних цінностей. Саме ці принципи стали основою міжнародної співпраці в сфері охорони

культурної спадщини вже в другій половині ХХ століття, що переконливо доводить прогресивність та своєчасність розробки такого документа в 1929 році.

Переосмислення та формування фундаментальної нормативно-правової бази міжнародної співпраці в сфері охорони та збереження світової культурної спадщини розпочалося після створення такої універсальної організації, як ООН, та, зокрема, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Саме завдяки діяльності цієї організації почала реалізовуватися узгоджена та скоординована діяльність щодо збереження та попередження зникнення культурного надбання людства. Адже саме правові акти і рекомендації ЮНЕСКО складають правову основу міжнародної співпраці в цій галузі. Найголовнішими з них є наступні конвенції: Конвенція про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввезення, вивезення і передачі права власності на культурні цінності 1970 р., Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. Важливе значення мають і рекомендації, розроблені представниками ЮНЕСКО щодо регламентації проведення археологічних розкопок, збереження краси та характеру пейзажів і місцевості, міжнародного обміну культурними цінностями та інші, що дозволили зняти багато запитань у процесі роботи з культурними цінностями. Важливим було також те, що було дано визначення й такого поняття, як «культурна спадщина». Так, до даного поняття зараховують витвори архітектури, скульптури, живопису, елементи чи структури археологічного характеру, що мають виняткову цінність з точки зору історії, мистецтва та науки [1].

Важливим здобутком післявоєнної доби в сфері збереження культурного надбання людства стало створення широкої мережі міжнародних організацій. До їх числа належать такі організації, як Міжнародний дослідницький центр зі збереження та реставрації культурних цінностей, Міжнародна рада музеїв, Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць, Міжнародний союз охорони природи і природних багатств та Організація міст світової спадщини. Саме завдяки функціонуванню даних організацій та їх співпраці з ЮНЕСКО став можливим порятунок витворів монументального мистецтва (наприклад, історичного центру Венеції, Стамбула). Функціонування як урядових, так і неурядових організацій в цій сфері стало виявом готовності світової спільноти взяти на себе відповідальність за збереження всесвітньої культурної спадщини, передачу її найкращих витворів прийдешньому поколінню.

Останнім часом значно підвищилася роль неурядових, громадських організацій, що активно діють саме в тих сферах, яким традиційно не вистачає уваги з боку державних інституцій та організацій. На жаль, сфера мистецтва та культури не виключення. Безумовно, що ці організації в справі збереження світового надбання людства також

можуть зробити чимало, адже їх представники діють свідомо, мають активну життєву позицію та бажання провадити в життя якомога більше ініціатив. На думку Ю. Опалька, неурядові організації в цій сфері можуть займатися наступними важливими видами діяльності, що позитивно відобразяться на співпраці в цій сфері: пошук, збір та фіксація інформації; проведення громадсько-політичних акцій, спрямованих на запобігання руйнування культурного надбання; організація культурних та наукових мистецьких заходів (конференцій, симпозіумів, форумів); проведення інформаційно-освітньої роботи, особливо серед молоді; організація краєзнавчої роботи [6, с. 87]. Залучення неурядових організацій до процесу збереження витворів культури та мистецтва є свідченням функціонування громадянського суспільства, небайдужості його представників до проблем гуманітарного розвитку людства. Відрадно є те, що й в Україні діє низка таких організацій (Українська асоціація захисту історичного середовища, Ліга історичних міст України), що є свідченням небайдужості нашого суспільства до проблем культури та мистецтва, яким завжди не вистачає уваги та фінансування в часи нестабільності та економічної скрути.

На думку Дж. Меррімана, в сучасному світі домінують дві діаметрально протилежні тенденції міжнародно-правового підходу до охорони культурних цінностей, які в значній мірі й визначають особливості міжнародного співробітництва в цій сфері. Культурний інтернаціоналізм або космополітизм є першою з цих тенденцій. Характерною рисою даної тенденції є розгляд пам'яток культури, незалежно від їх місця розташування, складовою загальнолюдської культури. Друга тенденція ґрунтується на думці, що культурні цінності є невід'ємною частиною національної культури й повинні перебувати на території тієї держави, де їх було створено [2, с. 146]. Саме ця тенденція домінує у більшості країн світу, адже майже кожна з них має прецеденти, пов'язані з втратою, незаконним вивезенням культурних витворів переважно під час збройних конфліктів чи воєн. Саме ця обставина доволі часто ускладнює розвиток міжнародного співробітництва в сфері збереження культурної спадщини людства, призводить до напруги у відносинах країн-партнерів по цьому процесу. Свідченням цього є нещодавні події, пов'язані із бібліотекою Шнейерсона, яка зберігається в Російській державній бібліотеці. Дану бібліотеку складають твори хасидів, найдавніші з яких датуються ще XVIII ст., частину яких було націоналізовано після подій соціалістичної революції в Росії 1917 р., а решта була отримана як трофеї після завершення Другої світової війни. У серпні 2010 р. федеральний окружний суд Вашингтона прийняв рішення, що Російська Федерація повинна повернути бібліотеку хасидам, а в січні 2013 р. навіть було вирішено штрафувати Росію кожного дня в розмірі 50 тис. доларів до тих пір, поки не буде виконане це рішення. Уряд Росії визнав дане рішення неправомірним й відмовився повернути цю колекцію, адже вона знаходиться на її території на законних підставах. Однак, зовсім

іншою була позиція Росії, коли питання торкнулося бібліотеки австро-угорських князів Естерхазі, яка зберігається у Всеросійській державній бібліотеці іноземної літератури ім. Рудоміно та Державній публічній історичній бібліотеці.

Дана бібліотека представляє собою унікальне зібрання книг XV-XVIII століть, написаних на арамейській, латинській, давньогрецькій та інших стародавніх мовах з різного роду знань. Дане зібрання було вивезене з Австрії до Радянського Союзу у 1945 р. й його можна також визначити як військовий трофей. У березні 2013 р. представники Російської Федерації та Австрії підписали угоду про повернення цього унікального зібрання на батьківщину. Ці дві події, безумовно, є резонансними й яскраво ілюструють, що національні держави у питанні збереження, повернення культурного надбання в першу чергу керуються політичними, геополітичними, економічними міркуваннями, що, в свою чергу, приводить до існування подвійних стандартів, різних сценаріїв поведінки в ідентичних ситуаціях, а це провокує виникнення численних ускладнень та непорозумінь в таких умовах.

Позиція Російської Федерації яскраво ілюструє цю тезу: фактично в однаковій ситуації було запропоновано абсолютно різні варіанти виходу з неї, що й породило жваві дискусії з приводу дій урядовців.

Якщо ж говорити про Україну, то їй на сучасному етапі притаманний погляд про національну приналежність творів мистецтва, адже велика кількість пам'яток була вивезена з України в часи Другої світової війни (передусім колекції картин, фрески), які надзвичайно важко повернути назад. Тому не дивно виглядає позиція України,

яка відмовилася повернути Німеччині картини з Аахенського музею, вивезені в 40-і роки минулого століття під час подій Другої світової війни.

Безумовно, що такі випадки змушують світове співтовариство шукати нових, більш ефективних механізмів співпраці щодо вирішення дискусійних проблем охорони та збереження культурної спадщини людства. Адже відсутність чітких алгоритмів дій, пов'язаних з питаннями повернення чи, навпаки, неповернення, збереження культурних пам'яток значно ускладнює координацію співпраці в цій сфері, призводить до численних спекуляцій та звинувачення держав у використанні культурних цінностей для досягнення своїх політичних цілей.

Висновки. Витоки міжнародної співпраці в сфері охорони світової культурної спадщини сягають ще XIX ст., проте лише в XX столітті були прийняті нормативно-правові документи, які забезпечили здійснення ефективного співробітництва на міжнародному рівні, сприяли усвідомленню людством важливості такої діяльності. Активізація співробітництва в цій сфері є важливою та необхідною, адже саме витвори мистецтва є наочною ілюстрацією духовного потенціалу людства.

На жаль, існує велике коло питань в сфері збереження пам'яток – брак коштів, недостатня увага як з боку урядових структур, так і громадськості, руйнування культурного надбання через антропогенні та техногенні фактори. Для подолання цих небезпечних тенденцій варто більш активно проводити роз'яснювальну роботу, залучати до цієї справи науковців та меценатів, що дозволить уникнути багатьох негативних процесів у цій сфері і дасть можливість і нашим нащадкам на власні очі побачити витвори славетних митців минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия 1972 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://whc.unesco.org/archive/convention-ru.pdf>.
2. Акуленко В. Міжнародне право охорони культурної спадщини [Текст] / В. Акуленко, О. Мельничук // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 1. – С. 144-153.
3. Бондаренко Р. Термінологічні й методологічні проблеми пам'яток охоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти) [Текст] / Р. Бондаренко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 175-184.
4. Моргачев В. Пакт Рериха и современная международно-правовая охрана культурного наследия [Электронный ресурс] / В. Моргачев. – Режим доступа: <http://lib.icr.su/node/953>.
5. Нудненко Л. Регламентация культурного наследия [Текст] / Л. Нудненко // Человек и закон. – 2010. – № 8. – С. 69-76.
6. Опалько Ю.В. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи [Текст] / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 83-88.
7. Пеліванова Н. Проблеми адаптації законодавства України до міжнародних норм у сфері охорони культурної спадщини [Текст] / Н. Пеліванова // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 25-31.
8. Полякова М. «Культурное наследие»: историческая динамика понятия [Текст] / М. Полякова // Обсерватория культуры. – 2006. – № 1. – С. 61-63.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2013